

Життя та наукова спадщина Івана Олександровича Гуржія

О. І. Гуржій

ПРО НЕРЕАЛІЗОВАНІ ПЛАНИ ВЧЕНОГО (ДЕЯКІ ВЕРСІЇ ТА МІРКУВАННЯ)

У більшості наукової бібліографічної літератури про І.О. Гуржія зазначено, що він є автором праць переважно з історії України другої половини XVIII—XIX ст., у яких висвітлюються соціальні рухи, розклад кріпосницької системи, розвиток промисловості, сільського господарства, торгівлі, зародження та становище робітничого класу тощо. Також писалось і про те, що ним досліджувались різні важливі аспекти вітчизняної історіографії та джерелознавства [1]. І це дійсно так, про таке свідчать десятки, якщо не сотні індивідуальних студій відомого в країні історика. Однак у творчій діяльності Івана Олександровича були цікаві нюанси, пов'язані з іншими напрямками наукового пошуку.

Одним з таких, ще в роки навчання в аспірантурі Інституту історії України (листопад 1945 — травень 1948 рр.), стало вивчення так званої князівської доби на Русі, а конкретніше — постать Романа Мстиславича — князя галицько-волинського. Річ у тім, що на той час аспіранти установи, крім власне дослідницької роботи з кандидатської дисертації й складання визначених іспитів, зобов'язувалися ще й до написання рефератів з тематики, яка тематично й хронологічно не завжди співпадала, так би мовити, з основною.

Як би там не було, а вже в квітні 1946 р. студію Івана Олександровича — «Роман

Мстиславич — князь Галицько-Волинський» обговорили у відділі історії феодалізму, зокрема старші наукові співробітники К.І. Стецюк, В.А. Дядиченко та науковий керівник дисертації — К.Г. Гуслистий. Безпосередньо тоді було зазначено, що аспірант досить широко використав джерела та спеціальну літературу і в цілому реферат справляє добре враження. При цьому І.О. Гуржій «дав критику невірному висвітленню діяльності князя Романа Мстиславича в польській історичній літературі, всебічно охарактеризував» його, «як об'єднувача Галицько-Волинських земель, як державного діяча, визначного дипломата і талановитого полководця». Водночас у процесі обговорення були виявлені й певні недоліки в праці, а саме: недостатня критика джерел, нечіткість застосованої термінології тощо.

Разом з тим рекомендували аспіранту продовжити роботу над цією проблематикою і підготувати до друку відповідну спеціальну розвідку [2]. І це при тому, що тема кандидатської дисертації була затверджена зовсім інакше: «Повстання Турбаївців (1789—1793)» [3, 4].

Про аспірантський реферат нині можна було б і не згадувати. Про них досить швидко нерідко забувають і самі автори, як про щось науково недосконале, здебільшого, компілятивне. Проте, слід було знати Івана Олександровича!.. Він ретельно допрацю-

вав цю студію і, вже ставши кандидатом історичних наук (1948), подав її до друку. Обсяг праці становив понад 1 авт. арк. (або близько 30 стор. рукопису). З яких причин вона не побачила світ того часу — можна лише гадати. Найвірогідніше, позначився той фактор, що в кінці 40 — на початку 50-х рр. минулого століття на офіційному рівні, за дуже складних суспільно-політичних умов, ідея київського вченого «прославлення» західноукраїнських князів не знайшла підтримки в історичній науці.

Втім, є певні підстави вважати, що захоплення І.О. Гуржієм цією тематикою за більш благодетельних обставин могло перерости у щось більше, ніж спроба видруку однієї статті [4, 90–92]. Цілком реально припустити, що після захисту кандидатської дисертації він мав бажання «зануритися» у вивчення не ХІХ ст., а, скажімо, ХІІ–ХІІІ ст.

Іншим напрямом дослідження, в якому працював учений, приблизно від середини 60-х рр. і власне до своєї смерті в 1971 р., були історичні аспекти етносоціальних і демографічних процесів. Про це, наприклад, свідчить складена ним особисто і за допомогою котрогось із лаборантів інституту бібліографія відповідних праць, що і нині зберігається в ОАРГ. Свого часу вона була розкладена по окремих конвертах і мала такі основні рубрикації: матеріали ревізій і переписів жителів Росії та України; військово-статистичні описи; міграційні процеси; українські губернії та їх статистичні описи. В окремому конверті зберігалися картки з назвами архівів і шифрами фондів, описів і справ. Вони доводять, що документи і матеріали з означеної тематики опрацьовувались у архівах Москви, Ленінграда, Києва (центрального історичного і обласного), Чернігова, Одеси, Запоріжжя та Житомира. При цьому на картах робилися предметні нотатки на кшталт: «про народонаселення», «переселення», «кількість мешканців» тощо.

В контексті теми І.О. Гуржій значну увагу приділяв, зрозуміло, питанням теорії та методології. Ледь не першочергову роль у цьому аспекті відігравали положення кла-

сиків марксизму-ленінізму, а саме з таких праць, як «Капітал» К. Маркса та «Економічний зміст народництва», «Розвиток капіталізму в Росії», «До питання про завдання земської статистики» В.І. Леніна. На картах зазначені конкретні сторінки цих праць, на яких міститься інформація, або оцінка щодо народонаселення чи міграцій.

Із спеціальних студій до бібліографії дослідника потрапили напрацювання понад двохсот авторів. Серед найперших з них — О.М. Анциферов, К.І. Арсенєв, О.С. Будилович, О. Бушин, Д.І. Валентей, І.Ф. Герман та ін.

Наскільки нам відомо, в той період на державному рівні із залученням профільних академічних установ, розроблялася комплексна програма створення колективних праць з нарисів історії різних етнічних груп України, зокрема, про бойків, гуцулів, лемків тощо. Тоді з того мало що вийшло путнього. Втім, очевидно, внаслідок певних заходів, Іван Олександрович все-таки спромігся підготувати в машинописному варіанті студію під назвою «Лемки» [5, 8]. В його особовому архіві вона пролежала понад сорок років, аж поки в 2011 р. не була оприлюднена завдяки старанням колеґ-істориків Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, на сторінках місцевого часопису «Гуржіївські історичні читання» [5, 9–18].

Третім, до кінця не реалізованим ученим, напрямом його діяльності слід вважати деякі аспекти історіографії та джерелознавства. Зокрема він був палким прихильником вивчення та перевидання кращих праць прогресивних українських «дожовтневих» істориків, економістів, етнографів і статистиків. У цьому контексті Іван Олександрович зміг реалізуватися у вигляді лише кількох невеликих студій, наприклад, передмова до праць П.Г. Маркова «А.Я. Ефименко — историк Украины» (К., 1966) та «М.О. Максимович — видатний історик ХІХ ст.» (К., 1973). Також, виступивши відповідальним редактором, посприяв виходу у світ монографії В.Г. Сарбея «Історичні погляди О.М. Лазаревського» (К., 1961), яка зазнала чимало неспра-

